

Dějiny Psychiatrické nemocnice Kosmonosy

1. část

Od počátků do přelomu 40. a 50. let 20. století

Milan Novák

Počátky

Ústav za 150 let existence vystřídal řadu názvů: Königlich böhmische Landesirrenhaus-Filiale či Königlich böhmische Landes-Irren-Anstalts Filiale zu Kosmanos (od r. 1869), resp. Královský český zemský ústav filiální pro choroduché, po osamostatnění Královský zemský ústav pro choromyslné v Kosmonosích/Königlich böhmische Landesirrenanstalt (od r. 1897) za starého mocnářství, Zemský ústav pro choromyslné za první republiky a Landesanstalt für Geistesranke za okupace. Po válce se názvy rychle měnily: Léčebna pro choroby mozku, Státní léčebna psychiatrická Kosmonosy po válce a krátce i Okresní odborný ústav - psychiatrická léčebna Kosmonosy. Pak se název nadlouho ustálil na Psychiatrická léčebna Kosmonosy (PLK) a od 1. 7. 2013 Psychiatrická nemocnice Kosmonosy (PNK).

Historickým jádrem ústavu je piaristické kolegium (později tzv. „Kvadratura“ neboli „Starý dům“, dnes pavilon „S“), postavené v letech 1688-1694 Heřmanem Jakubem Černínem z Chudenic. Klášter byl přistavěn ke kostelu Povýšení sv. Kříže (Francesco Caratti 1674). Piaristé museli v prosinci roku 1784 na základě rozhodnutí Josefa II. i se svým gymnáziem odejít do Mladé Boleslavi a objekt dostali minorité. Ti ho v r. 1797 prodali podnikateli Leitenbergerovi, který tu zřídil textilní výrobu.¹

Přístavba západního křídla nemá jasnou dataci. Podle dochovaných map musela vzniknout ještě v 18. století.² Vzhledem k trvalé nepřízni nových majitelů (Hrzánové) lze předpokládat stavbu ještě v černínské době, tj. před odprodejem v roce 1738. V západním křídle později sídlilo ředitelství a administrativa léčebny, a to až hluboko do devadesátých let 20. století. Naproti tomu její existence není při plánování přestavby v roce 1866 přesvědčivě zmiňována, ale nejsou ani zprávy o pozdější dostavbě. Zde zůstává stále nejasno.

V roce 1859 posloužily budovy jako lazaret pro raněné z bojů v severní Itálii.³ Dne 16. února 1866 rozhodl Zemský sněm o přeměně na filiálku Zemského ústavu pro duševně choré v Praze („Kateřinky“).⁴ Po dostavbě patra a dalších adaptacích, provedených v letech 1867-1869, dorazilo v úterý 27. dubna 1869 z Prahy prvních 51 mužských pacientů. Pacienti byli přiváženi na josefodolské nádraží, někdy i v řetězech. Ústav od jeho vzniku vedl MUDr. Karel Kutil (1823-1902) jako tzv. řídicí primář. Přišel z pražského ústavu a z Kosmonos odešel na místo ředitele v Dobřanech (1887-1894), které převzal po dr. Ullrichovi.⁵

V r. 1871 bylo v ústavu 394 pacientů a kapacita se hned po zprovoznění ukázala jako nedostatečná. 282 mužů bylo umístěno ve vlastním objektu léčebny, kdežto pro 112 žen bylo nutno pronajmout nedalekou budovu,

¹ Antonín Pankratz, Zemský ústav pro choromyslné v Kosmonosích, in: Antonín Heveroch – František S. Frabša (eds.), Zemské ústavy pro choromyslné v Čechách, Praha: Zemský správní výbor 1926, s. 116–127.; Milada Remešová (ed), Kosmonosy/Horní Stakory. Průvodce po historii, kulturních a přírodních památkách, Kosmonosy: Historický klub Osvětové besedy v Kosmonosích 2000; Zdeněk Kamper, Z minulosti i koleje piaristů v Kosmonosích a Mladé Boleslavi v letech 1688–1858, in: Josef Slánský (ed.), 250 let gymnasia v Mladé Boleslavi (jubilejní almanach 1938) Mladá Boleslav 1938.

² Mapové podklady ve vlastnictví Muzejního spolku (dále jen MS) v Kosmonosích.

³ Zpráva o královských českých zemských ústavech pro choromyslné za rok 1897, Praha: Eduard Grégr 1899, s. 156–168.

⁴ Knihovna Poslanecké sněmovny Parlamentu České republiky (dále jen PS PČR), jednací protokol a stenozáznam z 30. zasedání Zemského sněmu, 16. 2. 1866.

⁵ Vladislav Šedivec, Příspěvek k historii Psychiatrické léčebny v Dobřanech, in: 75 let Psychiatrické léčebny v Dobřanech 1880–1955, Plzeň: Krajské nakladatelství v Plzni 1957, s. 36–40.

zvanou „Štíft“. Ten byl postaven r. 1763 hrabětem Josefem Bolzou, dalším majitelem panství, jako textilní manufaktura, poté sloužila jako kadetka a škola.

Dne 21. 1. 1892 byly všechny ženy (98 osob) ze Štíftu přeloženy do Horních Beřkovic a z Kosmonos se na čas stal čistě mužský ústav. I původně ženský Štíft byl následně obsazen mužskými pacienty. Teprve na podzim 1895 byli pacienti přestěhováni do nové výstavby (pavilon „A“). Vyklizením „Štíftu“ tedy léčebně lůžek ubylo, a to minimálně 98 a maximálně 112.⁶

24. dubna 1893 byl zprovozněn vodovod, vycházející z jímací studny z Jizery v katastru obce Bradlec, v roce 1905 podstatně rozšířeny nově nalezené studny.⁷ Stavba byla zahájena v polovině roku 1892 a provedla firma K. Kress z Prahy.⁸

Budování

Právě v roce 1895 nastal klíčový moment ve vývoji ústavu, kdy se na vykoupených soukromých pozemcích postavily pavilony „A“ a „B“ po 300 lůžkách. S touto výstavbou přišla i elektrifikace.⁹

Současně vyrostl malý infekční pavilon (20 lůžek, dnes vybydlený, v majetku Oblastní nemocnice Mladá Boleslav). Tehdy došlo k podstatné změně rozlohy areálu, vzhledu i kapacity léčebny.

Mužský pavilon „A“ zahájil provoz 16. 9. 1895, ženský pavilon „B“ 11. 8. 1896. Původní jádro ústavu, pavilon „S“ („S“ jako „Starý dům“, též zvaný „kvadratura“) zůstal až do nové doby mužský.

16. 8. 1897 byla započata výstavba pavilonu D s dokončením v létě 1898. Bylo v něm ubytování sekundárních lékařů, pracovna, malý operační sál, knihovna a lékárna.

3. 10. 1897 byla zahájena stavba budovy U s dokončením buď do konce roku 1898, nebo na jaře 1899. Byla určena k ubytování úředníků, odtud název „Úřednický dům“ (*Beamterhaus*), dnes jde o budovu ředitelství a administrativy.¹⁰

Od 1. 7. 1885 přešlo stravování nemocných do vlastní režie a dřívější dodavatelský systém byl zrušen. První kuchyně vznikla v přízemí budovy S, po zrušení ji nahradily sklady. 6. 7. 1896 se začala stavět nová kuchyně s provozem na vaření parou, s pekárnou a byty zaměstnanců.¹¹ Provoz zahájila 1. 7. 1897 a sloužila až do roku 2004. Dnes je tu nová prádelna.

V rámci stavební vlny let 1895-1897 současně vznikla budova, v níž byly: prádelna, elektrocentrála (dosud osvětlení olejovými lampičkami) a kotelna. Z toho prádelna dostavěna 1895 a strojně vybavena 1896, provoz zahájen 9. 3. 1896. Dnes je to objekt údržby.¹² Elektricky se svítí od 13. 2. 1896.¹³

Značně rozšířený ústav vyžadoval zbudování kanalizace se sedimentační stanicí. Byla postavena na pozemku, který sousedil s ústavem a tehdy byl trvale najat od kosmonoského velkostatku za roční poplatek 10 korun. Odpadní vody se odváděly částečně krytým kanálem do potoka Klenice.¹⁴

---

⁶ Zpráva, s. 156–168.

⁷ Pankratz, c. d., s. 116–127.

⁸ Zpráva, s. 156–168.

⁹ Pankratz, c. d., s. 116–127.

¹⁰ Tamtéž.

¹¹ Tamtéž.

¹² Tamtéž.

¹³ Zpráva, c. d., s. 156–168.

¹⁴ Pankratz, c. d., s. 116–127.

Dne 30. 6. 1897 byl dosavadní řídicí primář dr. Karel Ullrich¹⁵ jmenován ředitelem a s platností ode dne 1. 7. 1897 byl Královský český zemský ústav pro choromyslné výnosem Zemského výboru Království českého prohlášen samostatným zařízením s vlastní spádovou oblastí. Ta byla určena místodržitelstvím: Šlo o tehdejší politické okresy Broumov, Česká lípa, Děčín, Dubá, Dvůr Králové, Frýdlant v Čechách, Hradec Králové, Jablonec nad Nisou, Jablonné v Podještědí, Jičín, Jilemnice, Liberec, město Liberec, Mladá Boleslav, Mnichovo Hradiště, Nový Bydžov, Novém Město nad Metují, Rumburk, Semily, Šluknov, Trutnov, Turnov a Vrchlabí.¹⁶ V roce 1911 byl tento rajón rozšířen o okresy Náchod, Nová Paka, Poděbrady, Rychnov nad Kněžnou, Varnsdorf a Žamberk.¹⁷ Stalo se tak vyhláškou místodržitelství z 8. srpna 1911.¹⁸

Bilance k roku 1897 byla podle výroční zprávy následující: Od vzniku ústavu do konce roku 1897 bylo v ústavu celkem ošetřováno 3 953 nemocných. K témuž roku tu pracovalo 6 lékařů: ředitel MUDr. Karel Ullrich, prim. MUDr. Antonín Růžička, prim. MUDr. Jaroslav Mourek, MUDr. Emanuel Nový (pozdější ředitel zdejšího ústavu), MUDr. Josef Ludikar (pozdější ředitel Zemského ústavu v Dobřanech) a MUDr. Augustin Riegel.¹⁹

Úmrtnost byla v roce 1897 11,5 %. V tehdejší době se počítala dnes neobvyklým způsobem (u nás do 1. světové války, v Německu takto ještě po 2. světové válce): Počet pacientů přítomných v ústavu na začátku roku (684) plus počet přijatých během roku (285), tento součet se nazýval počtem ošetřovaných (969). Z něho pak podíl zemřelých (111) dával výsledek 11,5 %.

Celkem bylo ukončeno 241 hospitalizací, z toho 46 % úmrtím. Skladba pacientů byla až do samostatnosti ústavu a patrně setrvačností ještě dlouho poté dosti tristní. Šlo o osoby označené za nevyléčitelné chroniky. V roce 1897 tu bylo léčeno 72 (7,4 %) progresivních paralýz (tehdy smrtelná choroba) a 164 (17 %) epileptiků (tehdy v kompetenci psychiatrů, resp. nediferencovaného oboru neuropsychiatrie).²⁰

V letech 1901-1902 byly na ploše dosavadního zahradnictví a zelinářství zřízeny tři tzv. Rabitzovy nouzové baráky po 12 lůžkách (strženy v roce 1920) a později, v roce 1914 v souvislosti s epidemií spály, přibýly ještě další dva skládací tzv. Döckerovy baráky po 16 lůžkách.

V roce 1904 přibýla márnice s pitevnou.

V roce 1905 byly vyhloubeny dvě studny na louce poblíž čerpací stanice v katastru Bradlece (dosavadní zdroj čerpáním z Jizery nestačil). Pak nastal přebytek vody, která poskytována i obci.²¹

V roce 1907 bylo zakoupeno tehdejší č.p. 2 a 3, v roce 1908 č.p. 4 na Těšnově (Bradlec) a vše sloučeno do jednoho hospodářského dvora. Sem, na výměru téměř 50 ha, byly z ústavu přeneseny a rozšířeny zemědělské činnosti v rámci terapie. V areálu zůstalo pro nedostatek místa jen květinářství, a to zhruba v rozsahu dnešního zahradnictví. V té souvislosti také vznikl horní vjezd (dnes neužívaný, u mateřské školky).

V období 1910-1911 vznikly ženské pavilony K a K1 po 100 lůžkách. Ty již měly vytápění z ústřední kotelny, po jejím rozšíření byly v roce 1912 napojeny i pavilony A a B.

V roce 1912 byla postavena tzv. škrabárna. Původně šlo o lednici s uzenářskou dílnou, která nahradila starou americkou dřevěnou lednici, stojící kdysi na Starodomském nádvoří (prostor před pavilonem „S“). Teprve později se stala pomocným provozem kuchyně ke zpracování brambor a zeleniny a fungovala tak již nejpozději v prosinci 1925.²²

¹⁵ Karel Ullrich (narozen 1. 6. 1851 v Praze) působil v pražském ústavu a byl krátce ředitelem v Dobřanech (1. 9. 1886 – 31. 12. 1886), kdy vyplnil interregnum mezi odchodem Arnolda Picka do Prahy a příchodem dr. Kutily z Kosmonos. Zemřel 8. 2. 1914 v Kosmonosích a je pohřben na zdejší městském hřbitově. Srov. Šedivec, c. d., s. 36–40.

¹⁶ Národní archiv (dále jen NA) Praha, f. Zemský výbor, k. 3297, vyhlášení c. k. místodržitele hraběte Coudenhove ze dne 16. 6. 1897.

¹⁷ Pankratz, c. d., s. 116–127.

¹⁸ Vyhlášení c. k. místodržitele pro království České místodržitelství ze dne 8. srpna 1911, č. 22/A – 2462, in: Zákoník zemský pro království České, ročník 1911, částka XIII, č. 51, s. 60–62.

¹⁹ Blíže viz v příloze (seznamy lékařů).

²⁰ Zpráva, s. 156–168.

²¹ Pankratz, c. d., s. 116–127.

V roce 1914 byl ke staré kotelně přistavěn sklad uhlí a vznikla zámečnická dílna, v roce následujícím tu pak byla přistavěna parní dezinfekční stanice.

V roce 1919 byly postaveny centrální dílny, zaměstnávající pacienty, hasičská zbrojnice a garáž pro ústavní nákladní automobil.²³ Dnes jsou tu dílny údržby a knihovna pacientů.

Do téhož roku spadá úplná přestavba vrátnice u hlavního vchodu a začátek stavby nové vily pro úředníky mimo ústav, u silnice na Mnichovo Hradiště, na místě dnešního domu Sadová 34/1 – roh Sadové a Hradištské. Poválečná bytová nouze, při níž musela být některá oddělení zabrána pro ubytování opatrovníků a zřízců, tím vyřešena nebyla, a tak v roce 1925 postavila léčebna dvě vily pro zaměstnance v sousedství areálu. Dnes patří mezi kosmonoské architektonické skvosty ve stylu purismu a funkcionalismu, jež projektoval prof. ing. arch. Jiří V. Kroha (1893 – 1974).

V roce 1924 měl ústav 7 lékařů a 1150 pacientů. Měl parkovou úpravu a byl hustě zarostlý stromy a keři. Na Starodomském nádvoří (dnes prostor před pavilonem „S“) byl bazén s vodotryskem, nad ním terasa a od ní k severu se táhla Starodomská zahrada. Plocha mezi dnešním pavilonem S7 a dolní vrátnicí (dnes parčík a parkoviště) byla deputátním zeleninovým záhumnkem rozděleným mezi správce a ředitele ústavu.²⁴ Areál byl ještě obehnan vysokou zdí, ale do konce r. 1924 se plánovalo její stržení a nahrazení tyčkovým plotem, „*aby nemocní nebyli úplně odloučeni od veškerého zevnějšího světa. Tím padne poslední zaostalost našeho ústavnictví.*“²⁵

Počty hospitalizovaných se v rámci rozpočtu plánovaly na každý další rok podle minulých zkušeností. Průměrné stavy pacientů se v letech 1936-1937 pohybovaly mezi 1390 až 1343, na rok 1939 se plánovalo 1350. (rozpočet 1939)

Plánovala se i úmrtnost. V rozpočtu na rok 1939 se objevuje 160 rakví po 40,- Kč a 160 rubášů po 7,50 Kč, nakonec však v roce 1939 zemřelo 172 pacientů. Koňské potahy k pohřbům poskytoval ústavní statek Těšnov a hradil se na základě střediskového hospodaření, farář dostával za pohřeb 15,- Kč a kopání hrobu s hrobovým místem a tabulkou bylo komplet za 50,- Kč. K výdajům standardně patřil příspěvek na údržbu kostela, dále platby duchovnímu, ministrantovi, kostelníkovi, varhaníkovi a zpěvačkám. Pro finanční představu: koncem třicátých let vykazoval ústav na 1 350 lůžkách kolem 480 000 ošetrovacích dnů a hospodařil s ročním rozpočtem téměř 9 milionů korun, z toho osobní náklady se pohybovaly kolem 5 milionů. 2 miliony získával ústav vlastními příjmy, rozdíl pak ležel na zemském rozpočtu.²⁶

K dispozici byl vlastní RTG přístroj, dílny mnoha řemeslných profesí, zemědělské hospodářství a vlastní možnosti dopravy: kromě koní i dva nákladní automobily: pětituna a jedenapůltuna.²⁷

25. 1. 1938 vyhořela čerpací stanice a po dobu rekonstrukce se voda čerpala ze studny ve Starodomské zahradě. Studna byla jen krátce předtím příhodně obnovena pro účely hašení ústavní protiletectké obrany.

V roce 1938 se začalo s výstavbou nové sedimentační stanice, v pavilonu A rekonstruováno ústřední vytápění (přestavba s horkovzdušného na teplovodní) a v zahradnictví dokončeny dva skleníky. V ústavním statku na Těšnově vznikla nová konírna a seník, ale do toho bohužel vypukla slintavka-kulhavka.

Patrně koncem třicátých let byly obě stolůžkové budovy K1 a K zvednuty o patro, čímž přibýlo 127 ženských lůžek. Tato nová lůžka měla být obložena v roce 1938 spolu se zvýšením stavu opatrovníků.²⁸

Na místě Döckerových nouzových baráků, které stály ještě v roce 1938, se měly v roce 1939 postavit řemeslnické dílny.

²² Státní oblastní archiv (dále jen SOA) Praha, f. Státní psychiatrická léčebna (dále jen SPL), chorobopis pacienta M. P., nar. 1871, č. chor. 13010. Za poskytnutí autor děkuje Dr. phil. Susanne Rütter, Hohenfels.

²³ Pankratz, c. d., s. 116–127.

²⁴ Podle ústního sdělení autorovi.

²⁵ Pankratz, c. d., s. 116–127.

²⁶ SOA Praha, f. SPL, k. 16, výkaz hospodaření roku 1938 a návrh rozpočtu na rok 1939.

²⁷ Tamtéž.

²⁸ Tamtéž.

Někdy ve dvacátých letech byla získána bývalá zámecká obora, patrně odkoupená v rámci pozemkové reformy (parcelace šlechtických velkostatků). Uvažovalo se, že se sem přesune hospodářství z Těšnova,²⁹ avšak nakonec vznikl plán další výstavby ústavních budov včetně nového mužského pavilonu za 3 mil. Kč. Současně se měly za 600 tisíc postavit dílny na pozemku pod márnici namísto zde stále stojících nouzových Döckerových baráků, protože dosavadní dílny byly v nevyhovujícím umístění (natěračská ve sklepě pavilonu A a klempířská ve sklepě pavilonu B.³⁰ Do plánu na rok 1939 se ještě dostal i vnější vzhled pavilonů. Ředitel dr. Rudolf Vinař tu sděluje Zemskému úřadu v Praze, že „*façady některých budov ústavních jsou opravdu zchátralé a vzbuzují špatným vzhledem trapný dojem*“.³¹

Dějiny se však tehdy vydaly úplně jinou cestou. Přišly drastické rozpočtové škrty, pokles příjmů za ošetřování nemocných a vzestup nákladů (výdaje za transporty pacientů, náklady na stoupající počet pohřbů provázený zdražením rakví). Ušetřilo se jen na povinném ručení za jeden z nákladních vozů, který byl zrekvírován německou armádou.

Mnichov, okupace a válka

Mnichovem byly zpřetřhány přirozené a dávné infrastrukturní vazby. Pro nemocné z území zhruba dnešního Ústeckého, Libereckého a severní části Hradeckého kraje náhle nebylo kam umístit duševně nemocného.³² Současně mělo mnoho sudetských rodin své příbuzné za hranicemi protektorátu, a sice v ústavu v Kosmonosích. Žádali proto jejich přeložení do bližších zařízení v Říši, například do Pirny či Großschweidnitz, dokonce s tím, že jejich rodinní příslušníci, resp. svěřenci nemají stonat mezi Čechy, ale mezi svými.³³ Kosmonoskému ústavu ubyla polovina příjmů a s přirozeným úbytkem hospitalizovaných se stal nevytíženým. V létě 1939 jeho tehdejší ředitel MUDr. Rudolf Vinař požádal o přidělení dalších okresů.³⁴ Avšak Kosmonosy se zakrátko měly pro tento region stát znovu spádovými na základě smlouvy ze dne 11. 6. 1940 mezi Zemským úřadem v Praze a sudetskou župní samosprávou v Liberci. Dohodnut byl i úhradový mechanismus, a to jednak paušálem, jednak vyúčtováním zvláštních nákladů, mezi něž se počítala i sterilizace nemocných.³⁵

Pod novým názvem *Landesanstalt für Geisteskranke Kosmanos* pak léčebna přešla od 1. listopadu roku 1940 pod německé vedení a část své kapacity poskytovala říšské župě Sudety. V tomto novém postavení byla trefně charakterizována jako „v protektorátu ležící, německy vedená“ (*im Protektorat gelegene, deutsch geleitete*).³⁶

Dosavadní ředitel ústavu, MUDr. Rudolf Vinař³⁷ byl odvolán z funkce a přeložen do Bohnic. Jeho místo zaujal jihočeský Němec MUDr. Klemens Bergl (1884–1947),³⁸ který si s sebou z Prahy přivezl jako ústavního patologa

²⁹ Pankratz, c. d., s. 116–127.

³⁰ SOA Praha, f. SPL, k. 16, návrh rozpočtu na rok 1939.

³¹ Tamtéž, sdělení ředitele R. Vinaře, 20. 3. 1938.

³² Michal V. Šimůnek, *Improvisierung, Anpassung, Zentralisierung: Die nationalsozialistische „Anstaltsführung“ im Reichsgau Sudetenland, 1939–1941* [Improvizování, přizpůsobení centralizování. Nacistické vedení ústavů v říšské župě Sudety, 1939–1941], in: Boris Böhm – Michal V. Šimůnek (eds.), *Transporte in den Tod (= Sonnenstein Heft, Nr. 9)*, Píma: Kuratorium Gedenkstätte Sonnenstein e. V. 2010, s. 18–20.

³³ SOA Litoměřice, f. Úřad vládního presidenta Ústí nad Labem, sig. 117-00-11, kt. 761, dopis zemského rady ve Šluknově; 27. 12. 1938; tamtéž, dopis místní organizace NSDAP, 12. 1. 1939.

³⁴ NA Praha, f. Zemský úřad (dále jen ZÚ), k. 722, dopis ředitele R. Vinaře ZÚ, 28. 7. 1939.

³⁵ Tamtéž, f. Bergl, k. 3, kopie smlouvy, 11. 6. 1940.

³⁶ SOA Litoměřice, f. Říšské místodržitelství Liberec (dále jen ŘM), k. 226, zpráva úřadu ŘM říšskému pověřenci pro léčebná a pečovatelská zařízení v Berlíně, 28. 1. 1942.

³⁷ Rudolf Vinař (nar. 14. 3. 1883 v Křični) vystudoval Lékařskou fakultu Univerzity Karlovy v Praze v letech 1901–1907, do kosmonoského ústavu nastoupil roku 1911, od roku 1922 byl primářem a od roku 1935 ředitelem; po nuceném odchodu odešel do Prahy-Bohnic.

³⁸ Klemens/Clemens Bergl (nar. 2. 7. 1884 v Nových Hradech) pocházel z národnostně smíšené rodiny na česko-rakouském pomezí. Maturoval na německém gymnáziu v Českých Budějovicích a roku 1903 zahájil studium na pražské německé lékařské fakultě; promoval 13. 7. 1910. Věnoval se neurologii i psychiatrii, působil v Zemském ústavu v Praze na německé psychiatrické klinice, kde byl jeho učitelem Arnold Pick (1851–1924). Za první světové války sloužil v rakousko-uherské armádě na frontách nejprve v Srbsku a pak v Haliči, kde byl velitelem neuropsychiatrického oddělení posádkové nemocnice ve Lvově; dosáhl hodnosti kapitána. Po skončení války se vrátil do Prahy a na Smíchově si zřídil praxi; několik let též pobýval v Berlíně, kde se medicíně nevěnoval. Byl totiž i technicky nadán a pracoval zde jako svobodný výzkumník a podal několik patentů. Jeho první manželkou byla Corneliie roz. Riemeer z významné pražské židovské rodiny, s níž měl dceru Siegfriedu, což se i přes rozvod (ještě před příchodem nacistů) později stalo velkým kariéřním problémem. Přes všechnu snahu mu bylo odmítnuto členství v NSDAP. Během okupace se jeho žena ocitla v terezínském ghettu, ale na rozdíl od své matky přežila. Bergl se kromě ředitele kosmonoského ústavu stal i říšským správcem Pírkova sanatoria v Mladé Boleslavi. Dne 18. 5. 1945 byl internován i s druhou

emeritního profesora MUDr. Franze Lucksche (1872-1952).³⁹ Čeští lékaři zůstávají a někteří i přicházejí. V následujícím roce se pak objeví další tři lékaři německé národnosti. Dva původem ze Sudet, jedna lékařka z Prahy.⁴⁰

Ústav pro duševně choré v Kosmonosích se měl stát shromaždištěm (*Sammelstelle*) pacientů německé národnosti, které měl stahovat z jiných léčeben.⁴¹ Postavení kosmonoské léčebny se tak stalo velmi specifickým. Dr. Bergl vystupoval jako jakýsi rezident, řízený z Mnichova mladým lékařem dr. Curtem Schmalenbachem (1910–1944), emisarem centrály T4, lékařským vrahem (*Gashahnarzt*), který pouštěl pacientům plyn v několika zařízeních (Pirna-Sonnenstein a Hadamar).⁴² Selektovaní pacienti měli být z kosmonoské tranzitní etapy odváženi ke zplynování, a to nejspíše do Pirny-Sonnensteinu. První z transportů měl být vypraven 8. 9. 1941.⁴³ Nakonec nikdo neodjel. Organizovaná fáze přímé eutanázie („Akce T4“) byla Hitlerem krátce předtím, 24. 8. 1941, zastavena. Pacienti unikli o pouhých patnáct dní. Na seznamech berlínské centrály T4 bylo uvedeno na osm stovek vyplněných Meldebögen z Kosmonos.⁴⁴ Mnozí ovšem svému osudu ani tak neunikli a zemřeli hladem či na tuberkulózu.

Přeměnu kosmonoské léčebny na exkluzivně německé zařízení nařídil viceprezident Zemského úřadu v Praze Leo Schubert⁴⁵ a rozplánoval i žádoucí počty přesunutých pacientů. Vydal nařízení, které přineslo novou kvalitu. Mohli bychom ho nazvat „etnickou reformou české ústavní psychiatrie“. Předepisovalo národnostní výměnu nemocných mezi Kosmonosy na straně jedné a ostatními léčebnami na straně druhé. V kosmonoském ústavu bylo tehdy 400 německých pacientů (36 % stavu).⁴⁶ Tehdy byl vyňat z protektorátní rajonizace a jeho okruh byl definován jako všichni duševně nemocní Němci z Čech (nikoli z Moravy).⁴⁷ Pro dosud psychiatricky bezprizorný region vládního okrsku Ústí nad Labem (*Regierungsbezirk Aussig*) se při tom počítalo s 200-250 vyhrazenými lůžky na smluvní bázi.⁴⁸ Celem bylo v rámci protektorátu do konce roku 1940 přesunuto 1458 pacientů. Na vrcholu etnických přesunů dosáhl podíl pacientů německé příslušnosti v Kosmonosích v listopadu

---

manželkou ve sběrném táboře v Mladé Boleslavi a pracoval tu jako lékař táborevého lazaretu až do 21. 9. 1946, kdy byl odsunut do Německa jako lékařský doprovod 55 pacientů z Kosmonos. Usadil se v Berlíně-Schönebergu, tzn. americké okupační zóně Berlína, kde 31. 7. 1947 zemřel.

³⁹ Franz Xaver Lucksch (nar. 16. 2. 1872 v Libědicích u Kadaně) vystudoval německou lékařskou fakultu v Praze, kde promoval 21. 12. 1895. Poté působil na patologických ústavech v Praze a v Černovicích, Bukovina. V první světové válce sloužil jako vojenský lékař v Těšíně a ve Vídni, dosáhl hodnosti podplukovníka. Byl habilitován soukromým docentem, později mimořádným profesorem a prvním asistentem německého patologicko-anatomického ústavu v Praze, který v letech 1936–1939 vedl jako zastupující přednosta. Hned po jejím založení vstoupil do Sudetoněmecké strany (SDP). Během okupace působil i přes pokročilý věk na pražské fakultě a vždy od jara do podzimu pracoval jako patolog v Kosmonosích. Měl zde přezdívku „Pérák“ pro zvláštní pružný způsob chůze (za vysvětlení autor děkuje pamětnici, paní Jiřině Nussbergerové). Manželka Hedwig roz. Bendová pocházela z významné pražské židovské rodiny a manželství s Luckschem ji ochránilo před transportem. Jeho syn, František Lucksch, CSc. (1916–1966), byl rovněž lékařem a stal se významným českým gynekologem s mezinárodní reputací. Účastnil se květnového povstání i záchranných prací v terezínské epidemii skvrnitého tyfu. Franz X. Lucksch zemřel 7. 4. 1952, patrně v Praze.

⁴⁰ Blíže viz v příloze (Seznam lékařů)

⁴¹ Michal V. Šimůnek, Planung der nazionalsozialistische „Euthanasie“ im Protektorat Böhmen und Mähren im Kontext der Gesundheits- und Bevölkerungspolitik der deutschen Besatzungsbehörden (1939–1942) [Plánování nacistické „eutanázie“ v protektorátu Čechy a Morava v kontextu zdravotní a populační politiky německých okupačních úřadů (1939–1942)], in: Michal V. Šimůnek – Dietmar Schulze (eds.), Nacistická „eutanázie“ v říšské župě Sudety a protektorátu Čechy a Morava 1939–1945 (= Studies in the History of Sciences and Humanities, Vol. 2), Praha: ÚSD AV ČR 2008, s. 161–169.

⁴² Boris Böhm, Die „Euthanasie“-Vernichtungsanstalt Pirna-Sonnenstein in Sachsen und die Ermordung von psychisch Kranken und behinderten Menschen aus dem Reichsgau Sudetenland (1940–1941) [Likvidační ústav programu „eutanázie“ v Pirně-Sonnenstein v Sasku a zavraždění psychicky nemocných a postižených osob z říšské župy Sudety], in: Šimůnek – Schulze, c. d., s. 33–34.

⁴³ NA Praha, f. Bergl, k. 3, dopis C. Schmalenbacha K. Berglovi, 14. 8. 1941.

⁴⁴ Šimůnek, Planung, s. 178.

⁴⁵ Leo Schubert (nar. 9. 4. 1885 v Městě Albrechtice) dosáhl středoškolského vzdělání, pracoval jako úředník, později byl starostou Fulneku a poslancem československého Národního shromáždění. Politicky se angažoval jako krajní nacionalista, podle zákona na ochranu republiky byl zbaven imunity a strávil 11 měsíců ve vyšetřovací vazbě. Poté uprchl do Německa, stal se starostou Kladska (Glatz/Kłodzko) a poté i poslancem Říšského sněmu v Berlíně. Do SS vstoupil 20. 4. 1939 pod číslem 314988 a dosáhl hodnosti Standartenführera (plukovníka); 24. 7. 1942 byl degradován a ze svazku SS propuštěn pro „neuposlechnutí Vůdcova rozkazu“. Ve skutečnosti šlo o přestupek majetkového charakteru. Musel opustit funkci viceprezidenta Zemského úřadu a pracoval poté jako bankovní ředitel. Byl dvakrát ženat, měl čtyři děti, z toho dvě zemřely. Po skončení války byl československými orgány vyšetřován, nicméně později mohl odejít do západní okupační zóny. Zemřel 24. 3. 1968 v Düsseldorfu.

⁴⁶ NA Praha, f. ÚŘP, korespondence říšského protektora, 24. 7. 1940. Tento údaj o počtu německých pacientů rovněž zhruba koreluje s poválečnou reminiscencí zmíněnou v korespondenci vedení bohnického ústavu. Srov. NA, f. ZÚ, k. 722, dopis vedení ústavu v Praze-Bohnicích Zemskému národnímu výboru v Praze, 16. 8. 1946.

⁴⁷ Tamtéž, vyhláška zemského prezidenta č. 5441 ai 1940, 16. 10. 1940; ve Věstníku vyšla až 17. 6. 1941.

⁴⁸ SOA Praha, f. SPL Kosmonosy, k. 35, pokyn Schuberta 146-Sch-40, 29. 6. 1940.

1940 až 99 %.⁴⁹ Proces národnostní segregace nemocných byl ovšem již od roku 1941 narušován průběžným přijímáním českých pacientů z protektorátní části staré spádové oblasti, později též uzavřením léčebny v Havlíčkově Brodě a překladem českých pacientů do Kosmonos v srpnu 1943. Rovněž pod tlakem válečných potřeb a nedostatku byli do Kosmonos nadále průběžně přijímáni čeští pacienti v rozsahu 10-25 %.⁵⁰

Epizoda pokroku v době temna

V roce 1942, byla uvedena do provozu laboratoř úsilím německého ředitele ústavu MUDr. Klemense Bergla. Vedl ji, stejně jako pitevnu, emeritní prof. MUDr. Franz Lucksch.⁵¹ Dle tradice mezi zaměstnanci laboratoře byly za války v laboratoři instalovány atypické laboratorní stoly, dělané na míru vyšší osobě, protože u nich pracoval „profesor z Prahy“, který byl vysoké postavy.⁵² Což Lucksch na svou dobu byl (180 cm).⁵³ Jsou tam dodnes. V laboratoři se dělala i histologie, materiál se sem nosil z pitevny.⁵⁴ Pamětníci v laboratoři referují o lahvích s německými nápisy a zbytky chemikálií, z nichž některé mohly sloužit k barvení histologických preparátů, ještě z doby poměrně nedávné.

Z laboratoře rovnou vedou dveře do chodby, kde nedaleko odtud bývala kancelář ředitele (dnes je zde pracovní primáře oddělení S7) a za ní vchod do jeho bytu. Západní křídlo bylo odjakživa sídlem administrativy ústavu a současně tu byly i služební byty ředitele a správce. Dr. Bergl to do své oblíbené laboratoře tak neměl daleko. Jak mu na ní záleželo, je patrné z řady dokladů. Vydává oběžník lékařům, kde je vyzývá ke spolupráci při zřizování laboratoře (návrhy na nové metody, co by si lékaři přáli vyšetřovat apod.). Dne 5. 6. 1941 žádá u vrchního rady dr. Fialy (Zemský úřad) urychlit zřízení (*Errichtung*) a stavební úpravy laboratoře a prosektury (*bauliche Vorberitung*). Šlo o plnění požadavku v souvislosti s Berglovým převzetím funkce (dotace v hodnotě 5 000 RM z úřadu říšského protektora, tj. v té době Reinharda Heydricha). Zda válečné poměry dovolily zvažovanou modernizaci márnice (postavena 1904), je diskutabilní. Na dnešním objektu není přestavba či přístavba přesvědčivě patrná, ale pohledově ji zcela vyloučit nelze. Na druhé straně stručná technická zpráva o budově v rámci cenového odhadu, patrné z padesátých let (nedatována, ale dle kontextu napsána nejdříve v roce 1951 a nejpozději 1955) o žádné proběhlé stavební úpravě nehovoří a objekt je tu popsán jako přiměřeně sešlý věkem a opotřebením. To by v případě odstupu pouhých 9, maximálně pak 13 let těžko nastalo. Stav márnice si dokonce v roce 1955 vyžádal generální opravu.⁵⁵

Dr. Bergl rovněž rozšířil moderní léčebné postupy a k běžně prováděným kardiazolovým šokům zavedl v roce 1941, tři roky po prvním experimentálním použití této horké novinky (Cerletti & Bini na Římské univerzitě), léčbu elektrošoky. Objednal přístroj a poslal jednoho lékaře (nevíme bohužel kterého) na zkušenou do Říma.⁵⁶ S tímto přístrojem po válce dále pracoval dr. Danov.⁵⁷ Rovněž se běžně prováděly tehdy moderní malarické kúry u luetiků.

S těmito snahami kontrastuje hladovění pacientů a šíření tuberkulózy, což zhoršovalo léčebné výsledky. Na to si dr. Bergl trpce stěžoval protektorátním i říšským úřadům a žádal zvýšení přidělů, přinejmenším aby bylo dost chleba. Dopisem dne 24. února 1941 žádá Okresní úřad v Mladé Boleslavi o zvýšení naprosto nedostatečného

⁴⁹ Tamtéž, k. 33, periodická hlášení o stavech a pohybu pacientů, říjen 1938–září 1941.

⁵⁰ NA Praha, f. ZÚ, k. 722, vyhláška ZÚ v Praze čj. I-5b-645 ai 1943, 2. 9. 1943; SOA Praha, f. SPL Kosmonosy, inv. č. 30–60, Hlavní protokol ošetřovanců 1939–1944.

⁵¹ Archiv bezpečnostních složek (dále jen ABS) Praha, sig. Z-847, zpráva Ministerstva vnitra pro Československou vládní komisi pro stíhání nacistických válečných zločinců čj. SE-145/50-68, odkazující na výpověď V. Danova, 6. 5. 1968.

⁵² Ústní sdělení vedoucí lékařky laboratoře autorovi.

⁵³ NA Praha, f. MŠK, k. 124, sig. MUDr. Fr. Lucksch; tamtéž, f. PŘ 1941–1951, k. 6825, sig. L 2790/9 Lucksch F.

⁵⁴ Osobní svědectví pamětnice paní Jiřiny Nussbergerové, administrativní pracovnice a laborantka ústavu v letech 1942–1944 s poděkováním autora).

⁵⁵ Archiv provozně-technického oddělení Psychiatrické nemocnice Kosmonosy.

⁵⁶ Spolkový archiv (Bundesarchiv; dále jen BArch) Berlín, f. R96 I/15, Zpráva o plánování v protektorátu 7. – 10. 9. 1942, in: Die nationalsozialistische „Euthanasie“ und ihre Opfer auf dem Gebiet der heutigen Tschechischen Republik 1939–1945 [Nacistická „eutanázie“ a její oběti na území dnešní České republiky], v originálu dostupné na <<http://www.schloss-hartheim.at/projekt-sudetenland-protektorat/de/kosmanos.htm>>

⁵⁷ Oldřich Vinař, Jak jsme zaváděli v Československu psychofarmaka (a jak to pro mě skončilo), in: *Praktický lékař* 85 (4), 2005, s. 252–254.

přídělu žitné mouky: Tělesný stav hladovějících je neutěšený a zhoršuje se. Nemocní chřadnou a v důsledku toho se nebezpečně šíří tuberkulóza. Omezení jiných druhů potravin je značné, kvalita je navíc nízká. Kdyby bylo alespoň dost chleba. K dopisu přikládá seznam 354 pacientů nejohroženějších tuberkulózou.⁵⁸ V té době to byla teprve necelá třetina ústavních pacientů.⁵⁹ Okresní úřad žádost o paušální zvýšení přídělu zamítá s poukazem na výnos Ministerstva zemědělství,⁶⁰ „podle kterého zvýšený příděl potravin pro ústavy pro duševně choré se nepovoluje.“⁶¹ Podobněji popisuje Bergl situaci v dopise jičínskému Oberlandratu, napsaném o dva dny později, v němž navíc argumentuje udržením pracovní schopnosti pacientů (55 % pracuje) a jejich zcela převažující německou národností.⁶² Nestalo se ovšem nic a huť teprve mělo být.

Na vrcholu válečného období

V září 1942 dorazilo 211 osob z Neuruppinu (stav cca 1329 osob). Na jaké úrovni asi byli nemocní ubytováni a k jak kritickému stěsnání docházelo v pozdějším období, když v srpnu 1943 dosáhlo obložení ústavu 1647 a v dubnu 1944 dokonce 1 55 (nejvyšší doložený údaj).

Následoval národnostně německý transport z Dobřan (1943), kdežto transporty z Havlíčkova Brodu (1943) byly naopak české. Nakonec přicházejí pacienti ze Saska (Großschweidnitz a Hochweitzschen - březen a duben 1944). Druhý transport z Hochweitzschen byl poslední. Jeho součástí bylo i 19 pacientů z Hilbersdorfu se stoprocentní úmrtností.⁶³

Stále však probíhalo průběžné ředění německého živlu přijímáním českých pacientů, byť v omezené míře, takže i po této poslední vlně transportů zůstával poměr německých pacientů na 81 % (květen 1944). Takový podíl v zásadě trval i na podzim 1944 a významně se nezměnil ani v posledních 5 měsících roku 1945 (82 %).⁶⁴

V případě Großschweidnitz pocházelo 71 % pacientů primárně ze Saska a 23 % pacientů sekundárně z kritických oblastí Porýní a Porúří. U neuruppinských pacientů bylo bydliště identifikováno u 203 pacientů, z nich 94 % pocházelo ze zasažených regionů (Berlín, Braniborsko, Šlesvicko-Holštýnsko). Jen z Berlína samotného bylo 120. V transportu z Hochweitzschenu byl podíl takových pacientů spíše menší (17 %). Pozoruhodné je, že obdobné poměry jako v saských léčebnách jsou doložitelné i v transportu z Dobřan ze dne 25. 4. 1943 (23 %).⁶⁵

Celkem bylo přisunuto 1261 osob.⁶⁶

Souvislosti s jinými léčebnami

Šternberk: Do Kosmonos bylo přeloženo 237 pacientů. 130 z nich (55 %) do konce roku 1945 zemřelo, z toho 65 % na tbc.⁶⁷ Prakticky všichni byli německé národnosti (224). K 1. 7. 1943 byla rovněž predisponována část personálu, celkem 68 osob, z toho dva lékaři (dr. Theer a dr. Holzer), administrativní pracovníci, ošetřovatelé i ře-

⁵⁸ SOA Praha, f. SPL Kosmonosy, k. 28, inv.č. 206, dopis K. Bergla Okresnímu úřadu (dále jen OÚ) v Mladé Boleslavi, 24. 2. 1941.

⁵⁹ Stav na začátku února 1941 činil 1125 nemocných. Srov. SOA Praha, f. SPL Kosmonosy, kniha 23, Kniha změn ošetřovanců (statistika).

⁶⁰ Srov. NA, f. ZÚ, kt. 93, výnos č. j. 111/1945 a č. j. 62.915 – IV.D/1940, 23. 7. 1940. Ten povoloval „zvláštní přídavky některých potravin pro všechny nemocné v léčebných ústavech všeho druhu, v dalším „Nemocnice“ zvané, kde dávka stravy je významným a nepostradatelným činitelem léčby. (...) Ústavy pro choromyslné, alkoholiky, ústavy pro chronicky nemocné a choré, nemocniční oddělení ve věznicích neobdrží kromě těhotných žen žádné zvláštní příděly.“

⁶¹ SOA Praha, f. SPL Kosmonosy, k. 28, inv. č. 206, přípis Ministerstva zemědělství, 10. 3. 1940; tamtéž, přípis OÚ v Mladé Boleslavi, 18. 3. 1941.

⁶² Tamtéž, k. 28, inv. č. 206, dopis K. Bergla úřadu vrchního zemského rady v Jičíně, 30. 2. 1941.

⁶³ Srov. Linda Fleck: Die Verlegung von Patienten aus Hochweitzschen, Bräunsdorf und Hilbersdorf nach Kosmanos in den Jahren 1943–1944, in: Verlegt – Verstorben – Verschwiegen. Tschechische und deutsche Psychatriepatienten in Böhmen als vergessene Opfer der NS – „Euthanasie“. Michal Šimůnek – Boris Böhm (Eds.), Studies in the History of Sciences and Humanities, Vol. 32, Pirna/Praha: Ústav pro soudobou dějiny AV 2016, s. 153–166.

⁶⁴ SOA Praha, f. SPL Kosmonosy, inv. č. 38–61, Denní hlášení 1944–1945; tamtéž, Hlavní protokol ošetřovanců 1939–1944.

⁶⁵ Tamtéž, inv. č. 30–60, Hlavní protokol ošetřovanců 1939–1944.

⁶⁶ Tamtéž.

⁶⁷ Tamtéž, bez inv. č. Hlavní protokol ošetřovanců 1944–1952.

meslníci.⁶⁸ V Kosmonosích se v té souvislosti muselo samozřejmě propouštět – vybíralo se podle věku, pracovních kvalit, ale i politicky. Museli odejít bývalí legionáři, pro něž bývala kdysi tato pracovní místa rezervována podobně jako pověstné trafiky.

Dobřany: V noci z 16. na 17. 4. 1943 si při nočním bombardování spletli kanadští navigátoři Královského letectva rozlehlý areál léčebny v Dobřanech s blízkou plzeňskou Škodovkou. Ústav byl paralyzován a pacienty bylo nutno evakuovat. Přijímání bylo samozřejmě zastaveno. Pět dní nato přijíždí do Kosmonos 300 pacientů německé národnosti, z nichž 256 zemřelo (85 %), z toho 54 % na tbc.⁶⁹ Dr. Bergl se o transportu dozvídá pouhý den předem a pacienti dorazili na nádraží ve dvě hodiny v noci. I tak se podařilo opatřit autobusy a nemocné do páté hodiny ranní ubytovat a zaopatřit. Někteří byli i těžce poranění a mezitím zemřeli, jiní měli horečnatá onemocnění a projevy zhoršení tuberkulózy. Byli chatrně oděni, bosí a neměli s sebou žádnou dokumentaci, jen provizorní seznamy a na zádech inkoustem napsaná jména. Co se zachránilo ze zdravotnické dokumentace, bylo po částech zasiláno později.⁷⁰ Osobní údaje a zejména bydliště nejsou skoro u poloviny z přeložených v knize příjmů proto vyplněny.⁷¹ Druhá část nemocných, kteří přežili a přišli o střechu nad hlavou (cca 300), byla téhož dne převezena do Bohnic.⁷²

Havlíčkův Brod: Kosmonosy a Havlíčkův Brod si v rámci koncentrace německých pacientů vyměnily ve třech transportech (2., 9., a 16. 10. 1940) celkem 407 nemocných.⁷³ V srpnu 1943 byla léčebna v Havlíčkově Brodě zrušena a přeměněna na lazaret SS, k jehož obsluze bylo ponecháno 70 práce schopných pacientů.⁷⁴ Nemocní byli rozvezeni do jiných zařízení, Kosmonosy ve dvou transportech (17. a 23. 8. 1943) pojmuly celkem 284 nemocných české národnosti.⁷⁵

Bohnice: Z Bohnic bylo do Kosmonos převzato 280 pacientů německé národnosti výměnou za 193 Čechů a navíc 5 židovských pacientů k pozdějšímu transportu do Terezína.⁷⁶

Horní Beřkovice: Mezi Horními Beřkovicemi a Kosmonosy došlo ve dvou, resp. třech transportech ve dnech 4., 11. a 18. 9. 1940 k národnostní výměně celkem 537 pacientů.⁷⁷ I tam byli nemocní značně stísnění, extrémně pak po záboru větší části léčebny pro vojenský lazaret v únoru 1944.⁷⁸ Hladovění, vysoká úmrtnost a vysoký podíl tuberkulózy je obdobný.⁷⁹ Kosmonošti pacienti, přeložení do Horních Beřkovic, vykazovali úmrtnost 62 %, z toho z 67 % na tbc.⁸⁰

Opařany: Zařízení bylo v červnu 1944 vystěhováno ve prospěch vojenského lazaretu, ale formálně nezrušeno.⁸¹ Děti byly 12. - 24. 6. 1944 v pěti vlnách rozvezeny do Slatiňan a Opatovic. Mentálně retardovaní starší 18 let však přišli do Kosmonos již 14. 12. 1940.⁸²

Großschweidnitz/Sasko: Ústav sloužil jako jedno z míst přechodného pobytu (*Zwischenanstalt*) duševně nemocných čekajících na zplynování v Pirně-Sonnensteinu. Prošlo jím 2 400 obětí. Po zastavení „Akce T4“;

⁶⁸ NA Praha, f. Bergl, kt. 3, zápis jednání K. Bergl s L. Schubertem, 29. 4. 1941.

⁶⁹ SOA Praha, f. SPL Kosmonosy, inv. č. 30–60, Hlavní protokol ošetřovanců 1939–1944.

⁷⁰ Tamtéž, nezpracováno, balík č. 4, dopis K. Bergla Sudetské samosprávě v Liberci, 29. 4. 1943; tamtéž, navazující korespondence.

⁷¹ Tamtéž, inv. č. 30–60, Hlavní protokol ošetřovanců 1939–1944.

⁷² Archiv Psychiatrické nemocnice (dále jen APN) Bohnice; Psychiatrická nemocnice Bohnice, Historie. Dostupné také na <<http://www.bohnice.cz/zakladni-informace/historie-nemocnice/>>

⁷³ SOA Praha, f. SPL Kosmonosy, k. 35, korespondence mezi ústavy a hlášení ZÚ v Praze, 1940.

⁷⁴ Jiří Kořán, 70. let Psychiatrické léčebny Havlíčkův Brod (1928–1998). Čítanka z dějin českého choromyslnictví. Havlíčkův Brod: PL Havlíčkův Brod 1998, s. 5.

⁷⁵ K těmto transportům byl při archivaci omylem přiložen seznam části pacientů z Dobřan.

⁷⁶ SOA Praha, f. SPL Kosmonosy, k. 35, korespondence mezi ústavy a hlášení ZÚ v Praze, 1940.

⁷⁷ Tamtéž.

⁷⁸ ABS Praha, sig. Z-10-821, relace okresního oddělení Ministerstva vnitra Litoměřice správě vyšetřování StB MV Praha, 23. 3. 1966.

⁷⁹ Jiří Kňazovčík – David Vačilja – Lukáš Záveský, Kronika PL Horní Beřkovice 1891–2011. Dostupné na <http://www.plhberkovic.cz/index.php?option=com_content&view=article&id=69&Itemid=51>

⁸⁰ APN Horní Beřkovice, Hlavní protokol ošetřovanců 1939–1944.

⁸¹ Martina Řehořová, Když se řekne Opařany. Historie první dětské psychiatrické nemocnice v českých zemích. Opařany: Dětská psychiatrická nemocnice Opařany 2015, s. 27–69. Srov. také ABS Praha, Z-10-821, zpráva okresního oddělení Ministerstva vnitra Tábor, 12. 3. 1966.

⁸² SOA Praha, f. SPL, inv. č. 30–60, Hlavní protokol ošetřovanců 1939–1944.

tedy ve fázi „decentralizované eutanázie“ pokračovala masová likvidace hladem a medikamenty.⁸³ Z toho ústavu bylo na jaře 1944 přeloženo do Kosmonos 80 pacientů.⁸⁴

Hochweitzschen/Sasko: Na jaře 1944 bylo odtud přesunuto do Kosmonos 111 nemocných a s nimi společně 19 pacientů z Hilbersdorfu.⁸⁵

Neuruppin/Braniborsko: Podle složení transportu 211 pacientů do Kosmonos na podzim 1942 je zřejmé, že víc než polovina z nich (120, tj. 59 %) pocházela z Berlína. Ostatní byli jednak místní (Braniborsko), jednak přesunutí z letecky masivně ohroženého severozápadu (Hamburk) a ze Šlesvicka-Holštýnska.⁸⁶

Rekapitulace okupačních časů⁸⁷

V roce 1939 propadl počet zemřelých pod běžnou úroveň (217 v roce 1937), protože po oddělení Sudet nastal výrazný úbytek příjmů.⁸⁸

Rok 1940 přinesl velkou proměnu struktury pacientů následkem rozsáhlé etnické výměny, přičemž úmrtnost zůstávala poměrně nízká.

Mortalita začíná růst v roce 1941, kdy též přijíždí transport z uzavřeného Šternberka.

Nárůst je ještě zřejmější v roce 1942. Tehdy přijíždí první „katastrofický“ transport z Říše. Vyklízí se ústav v Neuruppinu, aby vznikla nouzová nemocniční lůžka pro Berlín.

Rok 1943 znamená dva transporty: jednak „katastrofické“ vyklizení Dobřan po náletu, jednak plánovaný přesun z Havlíčkova Brodu (uzavření ústavu), který spolu s průběžnými příjmy z terénu vrací do Kosmonos český živel.

Rok 1944 je rokem „katastrofických“ transportů ze Saska (Großschweidnitz a Hochweitzschen) s těžce oslabenými pacienty a jejich vysokou úmrtností. Většina pacientů z uvedených německých transportů zemřela (přes 80 %), z toho dvě třetiny na tbc. V nejhroších letech 1943-45 končily úmrtím v průměru dvě třetiny hospitalizací.

V roce 1945 se objevují pacienti ze Slezska, nejprve cestou všeobecných nemocnic (velmi často Liberec), později přímo jako utečenci před východní frontou („národní hosté“), z nichž někteří jsou v ústavu jen nouzově ubytováni, jiní musí být přijati do stavu pacientů.

Zajímavé a nejednoznačné je hodnocení osoby a činnosti německého ředitele dr. Klemense Bergla, který se na počátku účastnil výběru pacientů vhodných pro program „eutanázie“ pod taktovkou centrály „T4“. Podle úředně zaznamenaných výpovědí byl v kolektivu oblíben, nesnášel nacistické projevy a nacisticky smýšlejícího lékaře poslal na frontu. Chránil české odbojáře (14 jich ukrýval v léčebně), konkrétně dr. Hrbka, pozdějšího tajemníka

⁸³ Holm Krumpolt, Die Auswirkungen der nationalsozialistischen Gesundheitspolitik auf die Landesanstalt Großschweidnitz in den Jahren 1939 bis 1945, „Euthanasie“ in Großschweidnitz. Regionalisierter Krankenmord in Sachsen 1940-1945. Dietmar Schulze – Maria Fiebrandt (Eds), Berichte des Arbeitskreises zur Erforschung der nationalsozialistischen „Euthanasie“ und Zwangsterilisation, Band 11. Köln: Psychiatrie Verlag 2016, s. 61-80; Christoph Hanzig, „Th: Isolierung, Luminal, Kostenveränderung.“ Ergebnisse einer Probeerfassung von 570 Patientenakten der Landesanstalt Großschweidnitz, tamtéž, s. 81-97.

⁸⁴ SOA Praha, f. SPL Kosmonosy, inv. č. 30-60, Hlavní protokol ošetřovanců 1939-1944.

⁸⁵ Tamtéž.

⁸⁶ Tamtéž.

⁸⁷ K tomuto období jako celku srov. Milan Novák – Michal V. Šimůnek, Die Letzten waren die Ersten. Die Ausweitung der nationalsozialistischen „Euthanasie“ auf das Protektorat Böhmen und Mähren und die Anstalt Kosmanos (Kosmonosy), 1939-1945, in: Verlegt – Verstorben – Verschweigen. Tschechische und deutsche Psychiatriepatienten in Böhmen als vergessene Opfer der NS – „Euthanasie“. Michal Šimůnek – Boris Böhm (Eds.), Studies in the History of Sciences and Humanities, Vol. 32, Prague, Institute of Contemporary History of the Academy of Science Prague 2016, s. 112-152.

⁸⁸ NA Praha, f. ZÚ, k. 722, dopis R. Vinaře ZÚ v Praze, 28. 7. 1939.

generála Ečera.⁸⁹ Dr. Bergl byl dokonce označen za antifašistu, který měl prý možnost v ČSR zůstat, ale dobrovolně odešel do pozdější NDR.⁹⁰

Pacientům prý v kosmonoské léčebně nikdo neublížoval, o žádnou likvidaci ani pokusy na lidech nešlo, jak dále vypověděl soudruh MUDr. Varban Danov, jeden z pozdějších ředitelů léčebny, který pod Berglem za války nějakou dobu pracoval.⁹¹ Muž, který eventuálně mohl v roce 1945 spatřit nové horizonty příležitostí a angažoval se ve Straně. Sice jiné, ale na rozdíl od Bergla úspěšně.

Na druhé straně doc. MUDr. Oldřich Vinař referuje z dob svého působení v Kosmonosích (začátek 50. let) osobní sdělení ředitele dr. Danova o tom, že dr. Bergl byl příslušníkem SS (víme, s jistotou že tomu tak nebylo) a spolupracoval na projektu vyvraždění „degenerovaných nevléčitelně nemocných“ (což je fakt). Je možné, že šlo o nedorozumění (příslušníkem SS byl emisar dr. Schmalenbach, který Bergla řídil). Tak či onak, do protokolů StB vypovídal dr. Danov pravý opak.

Vyprávění místního lékaře MUDr. Tomáše Šmehlíka,⁹² který je pro tuto dobu ovšem odkázán na poměrně pozdní tradici mezi zaměstnanci, mnohdy však značně zkrácenou a v řadě základních kontrolovatelných údajů zmatenou, jinde však obsahující střípky údajů, imponujících jako autentické. Podle tohoto zdroje byl dr. Klemens Bergl neobyčejně vzdělaným lékařem s rozsáhlou knihovnou, již mu lidé v květnu 1945 vyrabovali a jejíž části byly nedávno nalezeny. Nebyl nacistou a svými soudně znaleckými posudky i hospitalizací prý zachránil snad až stovku českých odbojářů.

Fakta i pověsti dávných let zaznamenává i stručná historie kosmonoské léčebny z pera zaměstnance léčebny Jaroslava Šléglá. Podle něho byl Bergl „loyální české věci“ a hospitalizací zachránil před popravou 142 vlastenců a ještě 1. 5. 1945 odmítl Gestapu dokonce vydat samotného prof. Alberta Pražáka. O tom, že by byl předseda České národní rady v květnových dnech hospitalizován v psychiatrické léčebně, není však nic známo. Kladná zmínka o Berglových jazykových schopnostech (hovořil perfektně česky) je však nesporně pravdivá.⁹³ Legenda o odbojářích, ukrytých v léčebně jako pacienti, může mít jakési reálné jádro. Hned 6. května 1945 se totiž odehrálo neobvyklé hromadné propuštění. Šlo o 15 osob zjevně české národnosti, které byly do léčebny v letech 1943–1944 převzaty z vazby, většinou na Pankráci. Takových osob lze v průběhu let v ústavu nalézt podstatně více.⁹⁴ To potvrzuje i poválečný ředitel prim. MUDr. Miloš Kolb ve své odpovědi na šetření Okresního národního výboru (dále jen ONV) v Mladé Boleslavi ze dne 2. 4. 1946. Není jisto, zda k hospitalizaci těchto osob dal u soudu svým posudkem podnět sám dr. Bergl, v každém případě v ústavu byli, čeští lékaři je kryli a ředitel jasně věděl, že jsou duševně zdraví. Choval se k nim jako ke všem ostatním pacientům, tj. humánně.⁹⁵

V roce 2015 vylíčila tehdejší zaměstnankyně dr. Bergla jako slušného člověka, který se nejevil se jako nacist. Podporoval ji v jejím zájmu o medicínu, již chtěla studovat.⁹⁶ Tady je určitá podobnost s podporou pacienta, sanitního poddůstojníka a pozdějšího lékaře dr. Fritze Weicholda, který Bergla označuje za „gentlemana“.⁹⁷ Zajímavým detailem je skutečnost, že dr. Bergl byl současně říšským správcem Pírkova sanatoria v Mladé Boleslavi a do poslední chvíle pečlivě vyřizoval jeho finanční náležitosti.⁹⁸

⁸⁹ Bohuslav Ečer (nar. 31. 7. 1893 v Hranicích) maturoval roku 1911 na kroměřížském gymnáziu a následně začal studovat na vídeňské univerzitě práva, která však dokončil na Právnické fakultě Univerzity Karlovy v Praze roku 1920 po návratu z fronty. Provozoval soukromou advokátní praxi v Brně. Po okupaci emigroval do Francie, kde se účastnil práce Československého národního výboru. Po porážce Francie odešel do Velké Británie, kde se začal věnovat trestnímu stíhání nacistických válečných zločinců. Za Československo se členem Komise Spojených národů pro vyšetřování válečných zločinů (*United Nations War Crimes Commission*) a po skončení války vedl jako zplnomocněný ministr československý Úřad delegáta u mezinárodního vojenského tribunálu v Norimberku v letech 1946–1948. Stal se profesorem práv na Právnické fakultě Masarykovy univerzity v Brně a byl jmenován generálem justiční služby. Zemřel 14. 3. 1954 v Brně den před zatčením Stb.

⁹⁰ ABS Praha, sig. Z-10-821, Psychiatrická léčebna Kosmonosy – zpráva StB o prošetření, 23. 3. 1966.

⁹¹ ABS Praha, sig. Z-847, výpověď V. Danova, 26. 4. 1968.

⁹² APN Kosmonosy, rukopis Tomáše Šmehlíka k dějinám kosmonoského ústavu, 1992.

⁹³ APN Kosmonosy, strojopis Jaroslava Šléglá nazvaný „Psychiatrická léčebna Kosmonosy“, 90. léta 20. století.

⁹⁴ SOA Praha, f. SPL Kosmonosy, inv. č. 29–61, 38–61, Denní hlášení 1943–1945.

⁹⁵ Tamtéž, balík č. 2 (nezpracováno).

⁹⁶ Osobní svědectví žijící pamětnice paní Jiřiny Nussbergerové, administrativní pracovníci a laborantce ústavu v letech 1942–1944 autorovi.

⁹⁷ Archiv Univerzity Karlovy (dále jen AUK) Praha, rukopisný deník Fritze Weicholda hospitalizovaného v Kosmonosích, 1943–1946.

⁹⁸ NA Praha, f. Bergl K., k. 1, dopis Bergla účetnímu Havlovi, 14. 5. 1945.

Časné poválečné období – odsun a konečný účet

Už po válce dorazil jeden transport z Kateřinek (20 osob 12. 6. 1945). Lze se domnívat, že šlo o součást vyklízení převzaté německé kliniky, resp. pražského zemského ústavu. Transfer do Kosmonos se zkrátka v už v minulosti osvědčil, byť důvody se mohly měnit.

Teprve od léta 1945 až do přelomu let 1945/1946 se rozpoutává vlna následného umírání. Úmrtnost se zdvojnásobila. Patrně šlo o následky předchozího období či snížení úrovně péče kvůli odchodům lékařů. Od srpna byl lékařský tým poloviční, ale v léčebně bylo v té době ještě stále 1226 pacientů,⁹⁹ většinou v těžkém stavu.

Za dobu okupace zemřelo v kosmonoské léčebně 2 474 osob, sečteno do konce roku 1945 pak 3 170, tedy více než dvojnásobek stabilních předválečných poměrů.¹⁰⁰

V roce 1946 počet pacientů rapidně klesal. Následovaly transporty z léčebny:

K transportu ze dne 21. 9. 1946 do Pirny se váže hromadné propuštění 55 nemocných dne 20. 9. 1946, tedy v předvečer odjezdu.¹⁰¹ 30. 9. 1946 proběhl překlad 35 osob s českými jmény do Havlíčkova Brodu.¹⁰² K prokázanému odsunovému transportu z Kosmonos do Landshutu dne 3. 9. 1946 není v Denních záznamech žádný odpovídající záznam. Předmětem odsunu tedy byli němečtí civilisté, nikoli pacienti.

Přijato bylo 396 nemocných, zemřelo 234 a stav pacientů se propadl ze 760 na 361. Příjmy, ale i úmrtí se staly ojedinělými událostmi a pro chybu malých čísel se vymykají statistickému zpracování ve smyslu meziměsíčního srovnání a dynamiky vývoje. Hodnotitelný je jen rok jako celek. Podíl úmrtí na ukončených hospitalizacích byl 28 %, což je ovšem zkruseno transporty z léčebny. Též úmrtnost vztažená ke stavu pacientů (obsazená lůžka) zřetelně klesala, nejméně ke konci roku.

V roce 1947 obsazenost ústavu dále poklesla transportem 119 osob německé národnosti do Dobřan dne 19. ledna. Dobřany tu zjevně vystupují jako mezistanice odsunu do Německa. 15. 10. 1947 bylo přeloženo do Havlíčkova Brodu ještě 8 českých pacientů, patrně nějaké reziduum.¹⁰³

V obou transferech do Dobřan bylo nalezeno celkem 13 nemocných, kteří se do Kosmonos dostali 25. 4. 1943 rozsáhlým překladem (300 osob) po vybombardování dobřanské léčebny. Čtyři z nich pocházeli z původních spádových oblastí šternberského a opavské léčebny, mohli se tedy do Dobřan dostat v rámci zrušení Šternberka 1941. Z celkem 43 pacientů přeložených do Havlíčkova Brodu se ve 32 případech jednalo o návrat osob zavlacených do Kosmonos transporty roku 1940 a 1943.¹⁰⁴

Stav pacientů pak kolísal mezi 245-218 a jen těsně převyšoval počet ošetrovatelského personálu. Přijato bylo 116 osob, zemřelo 30. Úmrtnost činila 12 %, což však dosti zkruslují transporty z léčebny. Rovněž v relaci k počtu obsazených lůžek zůstávala úmrtnost na nízké úrovni. A právě v lednu 1947 se odehrálo kritické jednání o další existenci léčebny. Nakonec byla zmenšena, nikoli zrušena. V roce 1948 naopak začala přijímat hromadné transporty z jiných ústavů a v prosinci 1949 již dosáhla 1100 pacientů,¹⁰⁵ ač měla o dvě budovy a tím o 300 lůžek méně.

⁹⁹ SOA Praha, f. SPL Kosmonosy, inv. č. 38–61, Denní hlášení, 1944–1945.

¹⁰⁰ Tamtéž, inv. č. 29–61, 38–61 a 62–85; tamtéž, k. 26, Denní hlášení 1943–1947; SOA Praha, f. SPL Kosmonosy, inv. č. 30–60, Hlavní protokol ošetrovanců 1939–1944; tamtéž, bez inv. č., Hlavní protokol ošetrovanců 1944–1952; srov. dále Michal V. Šimůnek, Milan Novák, Der Patiententransfer Großschweidnitz – Kosmanos im Jahr 1944: Eine Kontextualisierung, in: „Euthanasie“ in Großschweidnitz. Regionalisierter Krankenmord in Sachsen 1940–1945. Dietmar Schulze – Maria Fiebrandt (Eds), Berichte des Arbeitskreises zur Erforschung der nationalsozialistischen „Euthanasie“ und Zwangsterilisation, Band 11. Köln: Psychiatrie Verlag 2016, s. 98–110.

¹⁰¹ Údaje o odsunových transportech laskavě poskytl dr. Pavel Zeman (ÚSTR) s odkazem na Adriana von Arburga.

¹⁰² SOA Praha, f. SPL Kosmonosy, inv. č. 62–85, Denní zprávy 1946–1947.

¹⁰³ Tamtéž.

¹⁰⁴ Tamtéž, inv. č. 62–85, Denní zprávy 1946–1947; tamtéž, inv. č. 30–60, Hlavní protokol ošetrovanců 1939–1944.

¹⁰⁵ Vinař (O.), c. d., s. 252–254.

V roce 1945 byl v Zemském ústavu zřízen útulek pro uprchlíky před frontou z východu, tzv. národní hosty. Odtud bylo v rozmezí 26. 2. 1945 – 15. 5. 1945 přijato do stavu pacientů 15 osob, (13 zemřelo, v jednom případě osud neuveden, jedna byla propuštěna zpět do útulku. Ten je zde jednou nazýván *Flüchtlingsheim der Anstalt in Kosmanos* (uprchlický domov ústavu v Kosmonosích) a jednou dokonce *Flüchtlingsabteilung der Anstalt in Kosmanos* (uprchlické oddělení ústavu v Kosmonosích).¹⁰⁶ V období 1. 1. – 1. 5. 1945. zemřelo 179 pacientů ústavu a 33 utečenců. 30 zemřelých pacientů bylo převezeno do místa bydliště, ostatní byli spolu s uprchlíky pohřbeni v místě,¹⁰⁷ tj. na městském hřbitově a na nouzovém pohřebišti na poli jižně od Chudoples.

Významným pramenem je tu deník Fritze Weicholda. Tento mladý poddůstojník zdravotní služby wehrmachtu (feldvébl zdravotní služby), nar. 24. 2. 1920 v Oberhausenu/Severní Porýní-Vestfálsko, byl přijat 24. 11. 1944 od německého Landgerichtu v Praze s diagnózou „schizofrenie v remisi“. Měl tedy patrně nějaký trestněprávní problém, z něhož tímto způsobem vyvázl. Ředitel dr. Bergl působil u tohoto soudu jako znalec a Weichold nebyl jediný pacient, který díky řediteli dr. Berglovi vyvázl z Pankráce a dostal se do Kosmonos.

Weichold měl v ústavu volný režim, chodil běžně ven a do kina, o čemž si vedl podrobné zápisky. Lékaři ho přijímali mezi sebe, brávali ho na vizity apod. Svá vyjádření proplétá noblesně francouzskými výrazy, jako kdyby mu tento jazyk byl velmi blízký. Z deníku se dozvídáme o poměrech v utečeneckém oddělení, kde vypomáhal. Toto oddělení bylo určeno především pro nemocné, většinou staré.¹⁰⁸ Bylo tam kolem 80 lidí (zápis k 25. únoru 1945). Dr. Bergl se tu jeví jako dobrodinec. Pomáhá tam medik nečitelného jména a přichází i lékař, dr. Reim, sám utečenec. Hlad je zlý. *Těžké diskuse se šéfem kuchyně: 500 kcal¹⁰⁹ je příliš málo. Umírají především starí. Něco se musí udělat, a sice brzy.*

Po skončení války už tuto práci nemá, ale stále o ni žádá ředitele dr. Kolba prostřednictvím přímluvce dr. Danova a dr. Nepustila. Hlad je stále strašný. 14. 11. 1945 odjel primář ženského oddělení Danov do Prahy, aby se zasadil o větší příděl brambor pro Němce (mysleno patrně utečence, pacienty se tu Weichold vůbec nezabývá). A skutečně se příděl zvedl ze tří kusů na čtyři na osobu.¹¹⁰ Hladovění je velkým tématem i na jaře 1946.

Franz Weichold byl propuštěn 7. 8. 1946 jako „vyléčený“ a odveden do sběrného střediska v Mladé Boleslavi. Vítal to jako krok k domovu a ke svobodě. Zde se setkal s dr. Theerem a především se svým zachráncem, „gentlemanem“ dr. Berglem. Měl odjet transportem 19. 8. 1946 a skutečně, 1. 9. 1946 je v deníku zápis z Prosečnice (patrně nechvalně známý tábor Prosečnice-Lešany) a 21. 9. 1946 ze Sonnebergu/Durynsko.¹¹¹ Dr. Franz Weichold po válce vystudoval a z válečného felčara se stal skutečným lékařem.

Nejen uprchlíci, ale později zejména poválečný odsun Němců podstatně ovlivnil poskytování psychiatrické péče, a to nejen v Kosmonosích, ale v celých Čechách. Jak dále uvidíme, kosmonoský ústav byl dlouhodobě vyřazen ze sítě psychiatrických léčen, což si vynutilo opakované změny rajonizace na celém území. Osud duševně nemocných byl tak do značné míry svázán s osudem uprchlíků i odsouvaných Němců. Ani v psychiatrii tedy nekončily dějiny nacismu dnem 8. května 1945. Nacismus a válka vyvolaly dalekosáhlé společenské pohyby, jejichž příčiny a následky se řetězily ještě léta po kapitulaci Německa.

Nemocniční středisko pro odsun Němců v Zemském ústavu pro choromyslné v Kosmonosích (jiný užívaný název: „Středisko pro nemocné a přestárlé Němce“):¹¹²

Žádost Ministerstva vnitra na Zemský národní výbor o zřízení střediska podána 6. 3. 1946, následuje Usnesení rady ZNV 3. 5. 1946 o vyřazení Zemského ústavu z provozu jakožto ústavu pro choromyslné a jeho propůjčení Ministerstvu vnitra ke zřízení nemocničního střediska.

¹⁰⁶ SOA Praha, f. SPL Kosmonosy, inv. č. 38–61, Denní zprávy 1944–1945.

¹⁰⁷ Archiv Muzejního spolku (dále jen AMS) Kosmonosy, Seznam zemřelých a Hřbitovní matrika, vedené Městským úřadem Kosmonosy.

¹⁰⁸ To by odpovídalo údajům o tom, že utečenci byli ubytováni současně i v kosmonoské škole. Psychiatrická léčebna jako by tedy tvořila pro tyto utečence nemocniční zázemí.

¹⁰⁹ Udávaných 500 kcal je fatální hodnota, představující zhruba čtvrtinu vitálního minima.

¹¹⁰ Od prosince 1945 začala poválečná vlna úmrtí skutečně klesat. Zda je to jen časová, nebo i příčinná souvislost, není zřejmé.

¹¹¹ Archiv Univerzity Karlovy (dále jen AUK) Praha, rukopisný deník Fritze Weicholda hospitalizovaného v Kosmonosích, 1943–1946.

¹¹² NA Praha, f. ZÚ, k. 722, Protokol o likvidaci bývalého nemocničního střediska pro odsun Němců v Zemském ústavu pro choromyslné v Kosmonosích, 24. 11. 1947.

Žádná předpokládaná jednání o podmínkách se již nekonala, improvizovalo se. Provoz střediska nebyl nijak materiálně ani finančně zajištěn, vše zajišťoval Zemský ústav vlastními prostředky, které se protokolárně účtují až 24. 11. 1947, deset měsíců po skončení činnosti.

Středisko zahajuje provoz dne 22. 5. 1946 transportem 250 Němců, v ten den bylo v ústavu ještě 710 duševně nemocných, do druhého dne klesl jejich počet na 510 (3 propuštění a první transport do Dobřan – 197 osob). V den ukončení činnosti střediska odsunem zbytku jeho příslušníků do Trnovan u Teplíc obnášel stav duševně nemocných pouhých 237 osob.¹¹³

Podle uváděných bydlišť byli v první vlně nepochybně uprchlíci (výrazný podíl mají slezské lokality), další (pokud je vůbec nějaké bydliště uvedeno) jsou Němci čeští.¹¹⁴ Z kontextu však soudíme, že šlo o jiné uprchlíky než ty, kteří v ústavu nouzově pobývali v roce 1945. Mezi oběma situacemi je zřejmá diskontinuita.

Vyřazení z psychiatrického provozu se v praxi ovšem zcela nezdařilo, během doby existence střediska bylo přijato 232 duševně nemocných.¹¹⁵ Psychiatrickí pacienti zůstávají v pavilonech A a B, k účelům střediska slouží pavilony S (muži) a K, K1 (ženy). Dohromady to představovalo 1100 lůžek. Vrchní vedení ústavu jako celku měl ředitel MUDr. Miloš Kolb.¹¹⁶ Toto uspořádání bylo dohodnuto s protiepidemickou ústřednou Ministerstva zdravotnictví.¹¹⁷ Pro příslušníky střediska byla vedena zvláštní evidenční kniha („Index německých evakuantů“), která se dochovala, ale jeden list chybí (pořadová čísla 230-283).¹¹⁸ Ve středisku pracovali němečtí lékaři a německé ošetřovatelky, celkem prošlo 10 lékařů a 45 ošetřovatelek. Tento personál dostával odměnu, prostředky poskytovala protiepidemická ústředna Ministerstva zdravotnictví, z jejíhož příkazu zde německý personál působil.¹¹⁹ Kmenové pracovníky dále posilovali pracovníci z Havlíčkova Brodu, kteří se tu ocitli spolu s přesuny pacientů, a zejména „pracovní kolonie“ 193 schopných pacientů. 100 z těchto pacientů však podléhalo odsunu, proto ústav odmítal i přes stížnosti vrátit havlíčkobrodský personál.¹²⁰

Sběrné středisko pro odsun Němců v Mladé Boleslavi bylo zřízeno 12. 5. 1945, funkční od 18. 5. 1945. Bylo jediné v okrese, umístěno v Okružní ulici ve čtyřech dřevěných barácích, pronajatých od ASAP ústní dohodou na MNV v Mladé Boleslavi dne 1. 9. 1945. K 1. říjnu 1946 bylo ve středisku ještě 211 lidí. Bilance k 31. 10. 1946: celkem prošlo 14.918 osob, z toho 881 dětí, kapacita byla až 800 míst, průměrný denní stav obnášel 670 osob.¹²¹ Středisko bylo likvidováno postupně během listopadu a prosince 1946.¹²²

Přímý odsun do Německa se v Zemském ústavu v Kosmonosích týkal jak příslušníků nemocničního střediska, tak v malé míře i pacientů. Evakuanti byli přiřazeni ke dvěma transportům:

Transport ze dne 3. 9. 1946 do Landshutu má vyznačeno jako výchozí místo Kosmonosy a uváděný počet osob se shoduje s údajem o odjezdu 371 příslušníků ústavního nemocničního střediska.

Transport č. 5384 vyjel 21. 9. 1946 na trasu Pirna, Berlín-Tempelhof, Angermünde, Ückermünde, Stralsund, Rostock, referovaný též jako *Kosmonosy-Meklenburg*.¹²³ Výchozí místo je oficiálně označeno jako „Mladá Bo-

¹¹³ SOA Praha, f. SPL Kosmonosy, inv. č. 62–85, Denní zprávy 1946–1947.

¹¹⁴ SOA Praha, f. SPL Kosmonosy, balík č. 4, Index německých evakuantů, 1945–1945 (neuspořádáno).

¹¹⁵ Tamtéž, inv. č. 62–85, Denní zprávy 1946–1947.

¹¹⁶ Miloš Kolb (nar. 26. 10. 1893 v Hradci Králové) vystudoval v letech 1913–1921 Lékařskou fakultu Univerzity Karlovy v Praze. V kosmonoském ústavu pracoval od roku 1925; přechodně působil také v Dobřanech (1. 7. 1936 – 7. 11. 1938). Jeho návrat do Kosmonos souvisel s německým převzetím dobřanského ústavu po Mnichovu. Od 1. 6. 1939 byl ve funkci přednosta mužského oddělení. Ředitelem léčebny byl v letech 1945–1948. Po únoru 1948 mu byla vyjádřena nedůvěra a 7. 5. 1948 byl odvolán z funkce. M. Kolb ještě chvíli pracoval jako primář mužského oddělení a 7. 2. 1949 byl přeložen do Bohnic, respektive 21. 3. 1951 do Dobřan. Zde je jako primář doložen ještě v roce 1957.

¹¹⁷ NA Praha, f. ZÚ, k. 722, Protokol o likvidaci bývalého nemocničního střediska pro odsun Němců v Zemském ústavě pro choromyslné v Kosmonosích, 24. 11. 1947.

¹¹⁸ SOA Praha, f. SPL Kosmonosy, balík č. 4, Index německých evakuantů, 1945–1946 (neuspořádáno).

¹¹⁹ NA Praha, f. ZÚ, k. 722, Protokol o likvidaci bývalého nemocničního střediska pro odsun Němců v Zemském ústavě pro choromyslné v Kosmonosích, 24. 11. 1947.

¹²⁰ Tamtéž, sdělení ředitele kosmonoského ústavu M. Kolba Zemskému národnímu výboru, 11. 8. 1946.

¹²¹ Státní okresní archiv (SOKA) Mladá Boleslav, f. ONV Mladá Boleslav, k. 1, Sběrné středisko v Mladé Boleslavi – Zpráva o činnosti a likvidaci střediska, 20. 11. 1946.

¹²² Tamtéž, Sběrné středisko v Mladé Boleslavi – zpráva o činnosti a likvidaci střediska čj. 2774/46, 20. 11. 1946.

leslav (Kosmonosy“), celkem 548 osob,¹²⁴ z toho z ústavu 344.¹²⁵ Znamená to, že rozdíl představuje počet odsunutých ze Sběrného střediska Mladá Boleslav. Tento transport zahrnul i 55 kosmonoských duševně nemocných (dochoval se jmenný seznam)¹²⁶ a pacienty přivezené dva dny před odjezdem z Bohnic, patrně jen jednotlivce (doloženy 3 případy).¹²⁷

Lze vyslovit domněnku, že duševně nemocní mohli být zanecháni v Ückermünde, kde byl ústav pro duševně nemocné a město nebylo válkou prakticky poškozeno.¹²⁸ Duševně nemocní nebyli provázeni kosmonoským personálem, doprovod byl pouze vojenský. Lze soudit, že nejméně do Berlína je provázal bývalý ředitel ústavu dr. Bergl, tímto transportem odsunutý i s manželkou. Jeden z odsunutých píše v říjnu 1948 do ústavu s žádostí o zaslání zanechaných osobních věcí jeho manželky. Jako adresu uvádí právě Stralsund.¹²⁹

Další přesuny z nemocničního střediska Kosmonosy: tábor Prosečnice-Lešany a nemocniční odsunové středisko Trnovany u Teplic.¹³⁰

Němečtí pacienti byli z velké většiny odsunuti do Německa ve dvou vlnách přes mezietapu, již představovala léčebna v Dobřanech (viz na jiném místě).

Po 15. říjnu 1947 zbylo z transportů z Havlíčkova Brodu 36 pacientů, v naprosté většině Češi, několik málo pacientů mohlo být německé národnosti, ale z pramenů nelze s jistotou určit.

Z transportů z Kateřinek, Šternberka, Beřkovic a Bohnic zůstalo po jednom pacientovi, také nejasné, snad německé národnosti.

Z transportů ze Saska, Braniborska, Opařan a Dobřan nezůstal nikdo.

Můžeme tedy uzavřít, že přímý odsun nemocných do Německa hrál v poválečném vyprázdňení léčebny spíše okrajovou roli. Rozhodující byl nepřímý odsun přes Dobřany a umírání, marginálně rovněž návraty pacientů zavlečených do Kosmonos v rámci mnohočetných válečných přesunů, o nichž jsme v této stati podrobně referovali. Nakonec se nelze zdržet poznámky, že duševně nemocní se v letech 1939-1948 poměrně hodně nacestovali. Zvláště pak ti, kteří přežili.

A právě v letech 1947-1948 mělo podle dochovaných vzpomínek jít léčebně bezprostředně o další existenci. Nakonec odolala, ale v redukované podobě. Dvě budovy připadly v rámci kompromisu okresní nemocnici na základě jednání třináctičlenné komise dne 21. ledna 1947, pouhé dva dny po odjezdu posledního evakuačního překlada 119 pacientů do Dobřan. V Kosmonosích se rovněž vyprávělo, že na přežití ústavu měl mít zásluhu tehdejší ředitel prim. MUDr. Miloš Kolb, který našel politickou cestu přes významného národně socialistického poslance a bývalého místopředsedu vlády Josefa „Jožku“ Davida (1884-1968).¹³¹

Sám dr. Kolb však ve funkci nepřežil „Vítězný únor“ a byl nahrazen dr. Varbanem Danovem (KSČ od r. 1945), což je sice již jiná, avšak nikoli nesouvisející kapitola dějin.

¹²³ SOA Praha, f. SPL Kosmonosy, balík č. 4 (neuspořádáno), složka „Němečtí evakuanti 1948“, korespondence s pátrací službou Československého i Německého Červeného kříže v letech 1948-1950. Trasu a cíl transportu lze rekonstruovat z celkem sedmi odpovědí na dotazy ČK a jednoho dopisu manžela odsunuté pacientky ze 4. 10. 1948.

¹²⁴ Údaje o odsunových transportech laskavě poskytl dr. Pavel Zeman (ÚSTR) s odkazem na Adriana von Arburga.

¹²⁵ NA Praha, f. ZÚ, k. 722, Protokol o likvidaci bývalého nemocničního střediska pro odsun Němců v Zemském ústavě pro choromyslné v Kosmonosích, 24. 11. 1947.

¹²⁶ SOA Praha, f. SPL Kosmonosy, inv. č. 62-85, Denní zprávy 1946-1947.

¹²⁷ NA Praha, f. ZÚ, k. 722, Protokol o likvidaci bývalého nemocničního střediska pro odsun Němců v Zemském ústavě pro choromyslné v Kosmonosích, 24. 11. 1947.

¹²⁸ K situaci v ústavu v Ueckermünde viz např.: <http://www.ueckermuende.de/geschichtszahlen.html?&tx_wtdirectory_pi1%5Bpointer%5D=200&cHash=e939051c33c98901cd1204c73b102ab4; <https://de.wikipedia.org/wiki/Ueckerm%C3%BCnde>; <http://www.abimv.de/pv/cms/wm-cms..360.html>>

¹²⁹ SOA Praha, f. SPL Kosmonosy, balík č. 4, korespondence s pátrací službou Červeného kříže (neuspořádáno).

¹³⁰ NA Praha, f. ZÚ, k. 722, Protokol o likvidaci bývalého nemocničního střediska pro odsun Němců v Zemském ústavě pro choromyslné v Kosmonosích, 24. 11. 1947; SOA Praha, f. SPL Kosmonosy, balík č. 4, Index německých evakuantů, 1945-1946 (neuspořádáno).

¹³¹ APN Kosmonosy, rukopis Tomáše Šmehlíka, 1992; tamtéž, rukopis Jaroslava Šlégla, patrně 1991.

Ve skutečnosti se v dávných memoárech patrně smísily dvě různé události: Propůjčení dvou prázdných budov okresní nemocnici a rozhodování o budoucnosti ústavu, k němuž došlo o více než rok později. Provoz Zemského ústavu pro duševně choré v Kosmonosích byl částečně obnoven, prozatím na bázi 600 lůžek, až rozhodnutím rady Zemského národního výboru (dále jen ZNV) v Praze dne 10. února 1948.¹³² Místní orgány by k něčemu takovému rozhodně nebyly kompetentní. Na toto rozhodnutí navazuje nová rajonizace z května 1948¹³³ a pokyn všem léčebnám vrátit spádové kosmonoské pacienty do Kosmonos s termínem splnění do 30. 6. 1948.¹³⁴ Poté začaly přicházet transporty z Opařan, Bohnic, Horních Beřkovic a Havlíčkova Brodu a ústav se plnil.¹³⁵ V prosinci 1949 již měl 1100 pacientů.¹³⁶

Unikátní mimosystémové postavení kosmonoské léčebny tak vlastně přetrvalo až do poválečné doby jako dlouhý stín okupačních poměrů. Zatímco za okupace byly některé léčebny zrušeny a ty přežívající výrazně omezeny v poskytování psychiatrické péče následkem využití části ústavu pro válečné účely, kosmonoský ústav se vyvíjel v opačném směru, v jakési protifázi: Za války pracoval s plnou, resp. dokonce přetíženou kapacitou, zatímco po válce byla psychiatrická činnost pozastavena a větší část ústavu byla využita pro odsun Němců. Ve stejné době ostatní léčebny odstraňovaly následky okupace a války, věcné i personální, aby obnovily původní rozsah poskytování péče, což se většinou dařilo až během roku 1946.

Po skončení této epizody let 1946-1947 se kosmonoská léčebna jen svízelně vracela k původní činnosti a její kapacita již zůstala omezena. Válečné i přechodné poválečné období mělo však jedno společné: Ústav byl v obou případech vyňat ze systému spádových oblastí, aby plnil jiné úkoly. O jeho spád se musely podělit ostatní, což při zmíněných restrikcích jistě nebylo nic snadného a patrně příliš neprospívalo pacientům.

Závěrečné poznámky a přílohy

Personál

Noví pracovníci všech kategorií, nastupující do Zemského ústavu, skládali služební přísahu. Stávali se pracovníky veřejné správy a lékaři získávali odpovídající tituly úřední nomenklatury, např. zdravotní rada, zdravotní komisař apod. podle svého postavení, kvalifikace a odsloužených let.

Kniha přísah ve dvojjazyčném provedení „Přísahy – Eide“ obsahuje první zápis ze dne 14. 10. 1908, kdy do rukou ředitele Ullricha složil slib MUDr. Eduard Michálek, pozdější významný psychiatr, a poslední 23. 10. 1947, kdy ředitel Kolb přijal přísahu 31 nových nelékařských pracovníků. Jsou mezi nimi jak opatrovnice, tak nezdravotnický personál: pradelny, topiči, kuchařky, úřednice a zedníci.¹³⁷ Mimochodem, tento hromadný nástup zrcadlí právě dobu nejistého obnovování ústavu po ukončeném transferu Němců.

Ředitelé:

1869–1886: MUDr. Karel Kutil (řídící primář filiálky)

1886–1914: MUDr. Karel Ullrich (řídící primář filiálky, od r. 1897 ředitel samostatného ústavu)

1914–1919: MUDr. Antonín Růžička

¹³² NA Praha, f. ZÚ, k. 722, přípis ZNV v Praze ohledně změny rajonizace psychiatrických léčeben, 2. 6. 1948.

¹³³ Tamtéž, vyhláška ZNV v Praze č. j. XV 1-47/2-1948, 6. 5. 1948.

¹³⁴ Tamtéž, pokyn ZNV v Praze č. j. XV 1-47/3 1948, 2. 6. 1948.

¹³⁵ SOA Praha, f. SPL Kosmonosy, bez inv. č., Hlavní protokol ošetřovanců 1944–1952.

¹³⁶ O. Vinař, c. d., s. 252–254.

¹³⁷ APN Kosmonosy, „Přísahy – Eide“ 1908–1947.

1919–1929: MUDr. Emanuel Nový

1929–1935: MUDr. Miloslav Seifert

1935–1940: MUDr. Rudolf Vinař

1940–1945: MUDr. Klemens Bergl

1945–1948: MUDr. Miloš Kolb

1948–1965: MUDr. Varban Danov

Lékaři

Seznam lékařů, kteří v daném období prošli naší nemocnicí, není úplný. Byl excerpován z řady pramenů, jež tu nelze vyjmenovat. Záchytným bodem bylo dílo MUDr. Tomáše Šmehlíka (Archiv PNK), konfrontované s Matrikou doktorů UK (dostupná na internetu), historiemi jiných ústavů (desítky publikovaných pramenů), personální spisy (SOA Praha) a Zdravotnickou ročenkou 1938.

Nelékařský personál:

Seznam není zdaleka úplný. Některá jména byla špatně čitelná a mohla být zkomolena, jinde nebyla jistota o totožnosti osob stejných jmen. Byla použita zejména Kniha přísah, seznamy ředitele dr. Bergla z válečných let¹³⁸ a seznamy pracovníků, kteří v říjnu 1945 podepsali dvě petice proti lékaři ústavu MUDr. Žofii Weber-Fischerové.¹³⁹

Poděkování:

Autor děkuje svým přátelům a stálým spolupracovníkům (zdaleka nejen na tomto projektu), Michalu V. Šimůnkovi, Ph.D. (Kabinet dějin vědy Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR) a RNDr. Václavu Petříčkovi (Muzejní spolek Kosmonosy), bez nichž by tento text patrně vůbec nevznikl. Dále děkuje ředitelce Psychiatrické nemocnice Kosmonosy, Ing. Daně Kolářové, MBA, za pochopení i soustavnou a vlídnou podporu v bádání o věcech minulých. V neposlední řadě pak vyjadřuje svůj dík a úctu paní Jiřině Nussbergerové (Sokolov), která v letech 1942-1944 v ústavu pracovala a poskytla jednak některá fakta, vysvětlení a fotografie, zejména pak osobním svědectvím pomohla pochopit tehdejší atmosféru a přiblížit lidskou podobu jednajících osob v této kritické době.

---

¹³⁸ NA Praha, f. Bergl, k. 3, návrhy personálních změn z r. 1941.

¹³⁹ AHMP, f. Trestní komise vyšetřovací a nalézací ÚNV hl. m. Prahy, sign. 36-26760.